

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ακαδημαϊκό έτος 2023-2024

χώρος λέξη νόημα

επαρχία Κόνιτσας

Ελισάβετ Τσατσαρώνη
επιβλέπων: Γεώργιος Σμύρης

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
Στοιχεία περιοχής μελέτης	4
Γενικό χωρικό μοντέλο του καθαγιασμένου χώρου	16
Επίλογος	36
Χάρτες	38
Βιβλιογραφία	42

Εισαγωγή

Όντας μέλη του δυτικού πολιτισμού, ζούμε σε μετανεωτερικές κοινωνίες. Ανατρέχοντας τις δεκαετίες πίσω στον χρόνο, εντοπίζουμε μία στροφή των σημερινών κοινωνιών, όχι μόνο σε έναν εν είδη «από-χωρητισμό» -μια συνολική απόσπαση από τον χώρο τους, αλλά επίσης σε μία «από-καθαγίαση» αυτού του χώρου, με τα δεδομένα της παρούσας εργασίας. Αναλυτικότερα, στις προνεωτερικές κοινωνίες και ανάμεσά τους, στη Δύση, τις προαναγεννησιακές κοινωνίες, η κτισμένη μορφή και η χρηστική οργάνωση ενός οικισμού (και ενός κτιρίου) είναι άμεσα συνυφασμένες με ένα επιπλέον επίπεδο, ένα συστηματικά διαρθρωμένο συμβολικό σύστημα. Το επίκεντρο αυτού του συστήματος αποτελούν θρησκευτικές δοξασίες και πυρήνα αυτού του επιπέδου οι κοσμολογικές και κοσμογονικές αντιλήψεις. Το σύστημα αυτό επηρεάζει την τελική μορφή και χωροοργάνωση του οικισμού, και επομένως εμποτίζει όχι μόνο τον χώρο, αλλά και αυτούς που τον κατοικούν- άτομα και κοινότητα. Ωστόσο, στον Δυτικό πολιτισμό, με τον ριζικό μετασχηματισμό του οικισμού, η διαδικασία αυτή της «από-καθαγίασης» (με μία παύση κατά τον Μεσαίωνα), ακολουθώντας μια εξελικτική πορεία από την αρχαία Ελλάδα έως την καπιταλιστική εποχή, καταλήγει να καθαιρέσει τον ιερό χώρο σε επίπεδο οικισμού.

Νησίδες που για σύντομο χρονικό διάστημα διέφυγαν αυτό το φαινόμενο μετασχηματισμού, αποτέλεσαν κοινωνίες που είτε βρισκόταν σημαντικά εκτός της τροχιάς του καπιταλισμού είτε στην περιφέρειά του. Πρωτόγονες και παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες. Εκεί, ο ιερός χώρος, με διαφορετική ένταση ανά περίπτωση, συνέχισε την ζωή του, εκφράζοντας χωρικά ανάγκες των κοινοτήτων- την απόκρουση του αγνώστου/κακού και την ανάγκη για ασφαλές/ιερό καταφύγιο. Ο οικισμός, και, κατ' επέκταση, ο καθημερινός χώρος, τίθεται υπό την σκέπη του ιερού, παρουσιάζοντας διαβαθμίσεις ιερότητας ανά σημεία του.

Στη νεότερη Ελλάδα, ο ιερός οικισμός και γενικότερα χώρος, δεν παρουσιάζει απόκλιση από αυτή την πορεία. Παραμένοντας ζωντανός μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αι., τουλάχιστον στην ύπαιθρο, χάνεται στο σήμερα αφήνοντάς του πίσω ίχνη με ένα αποδυναμωμένο ή ξεχασμένο νόημα, όταν και αυτά τα ίδια δεν έχουν απαλειφθεί πλήρως. Φυσικά και τεχνητά ορόσημα, πρακτικές που έλαβαν χώρα και επανελήφθησαν, αλλά και νόηση, επηρέασαν το τοπίο του σήμερα.

«Η αναζήτηση των συνθηκών που γέννησαν διαχρονικά τα οικοδομήματα συνήθως παραβλέπεται μπροστά σε τετελεσμένα γεγονότα, που διαμεσολαβημένα από άλλες χρήσεις, άλλες φιλοδοξίες, άλλες γοητευτικές αφηγήσεις πιο καθημερινές, περνούν σε δεύτερη μοίρα, και χάνονται στην πλημμυρίδα των σύγχρονων πληροφοριών».

Η σημασία της χωρογνωσίας, δεν έγκειται μόνο στη διεύρυνση του επιστημονικού υλικού- αλλά και στο γεγονός ότι δρα ως συνιστώσα αυτογνωσίας και βάση για την δημιουργία νέων οριζόντων σκέψης και νέου σχεδιασμού.

Επιλέγεται η περιοχή της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου για μελέτη. Προκειμένου να αντιστοιχιστούν τα θεωρητικά στοιχεία με περιπτώσεις, αντλείται ως παράδειγμα υλικό από τα χωριά Πυρσόγιαννη, Καστάνιανη και Γαναδιό. Μέσω του συνδυασμού

αυτού, μαζί με πρωτότυπο οπτικό υλικό, επιχειρείται να διαμορφωθεί μία σφαιρική και πιο εύληπτη επισκόπηση του θέματος.

Τρέχοντες προσεγγίσεις του θέματος αποτελούν μελέτες βασισμένες στην τομή κοινωνικής ανθρωπολογίας και λαογραφίας. Σήμερα, υπάρχει μία έντονη σύγκλιση μεταξύ ανθρωπολογίας και σημειωτικής, η οποία πήρε την πρώτη μορφή της με τη δομική ανθρωπολογία του Claude Levi-Strauss. Η σημειωτική είναι μια τρίτη συνιστώσα της παρούσας οπτικής. Οι επιστήμες αυτές συνδυάζονται λοιπόν και στρέφονται προς τον χώρο. Εμπλέκονται επίσης δύο επιπλέον υποπεδία: πρώτο, η ανθρωπολογία του χώρου, δεύτερο, η σημειωτική του χώρου. Η μελέτη θα υπάγεται, λόγω της φύσης της, άμεσα και στην ιστορία της πολεοδομίας (υποπεδίο της ιστορίας της Αρχιτεκτονικής), με παρόντες ανθρωπολογικούς και σημειωτικούς χειρισμούς. Τελικός σκοπός της έρευνας αποτελεί η ολοκλήρωση μιας σφαιρικής επισκόπησης και ανάλυσης, εστιασμένες στον χώρο και όχι πρωτίστως στην ιστορική προέλευση.

Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους με βοήθησαν στην -κατά πολύ- πληρέστερη παρουσίαση αυτής της εργασίας, ο καθένας με τον δικό του τρόπο. Τις ευχαριστίες μου οφείλω στον επιβλέπων της εργασίας μου Γεώργιο Σμύρη, ακούραστο σύμβουλο. Τον ευχαριστώ για την παρουσία και υποστήριξη του. Εκτιμώ για τη βοήθειά τους τον Γρηγόρη Κουτρόπουλο, ιδρυτικό μέλος της ομάδας Μπουλούκι, και την Καλλιόπη Ν. Στάρα, καθηγήτρια Πολιτισμικής Οικολογίας στο Ιστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Τέλος, τους Βασίλη Νιτσιάκο, καθηγητή της Κοινωνικής Λαογραφίας στο Ιστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και την Ελισάβετ Μανδραγώνη-Τσατσάρωνη, οι οποίοι, σε διαφορετικά στάδια της ηλικίας μου ο καθένας, μου άσκησαν μεγάλη ελκτική δύναμη στη νοητική προσέγγιση διαφόρων ζητημάτων παραδοσιακών κοινωνιών και μου ενστάλαξαν μια ουσία του τρόπου σκέψης αυτών των ανθρώπων. Φέρω προσωπικά με τιμή κομμάτι της τελευταίας.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

1. Οικολογικό περιβάλλον- παραγωγικές δυνάμεις (υποδομή)

Από τις τέσσερις κλιματικές περιοχές της Ελλάδας, η περιοχή έρευνας αντιστοιχεί στην ορεινή-ηπειρωτική περιοχή. Η επαρχία Κόνιτσας ανήκει στον νομό Ιωαννίνων, που κατέχει το βορειοδυτικό τμήμα της Ηπείρου. Ο νομός είναι το πλέον ορεινό τμήμα της, τον διασχίζουν επιμήκεις ορεινοί όγκοι, που μεταξύ τους σχηματίζουν συχνά χαμηλές ή ψηλές λεκάνες με μορφή οροπεδίου. Έχει ενδιάμεσο ή μεταβατικό κλίμα με αυξημένες νεφώσεις και βροχοπτώσεις.

Από αυτά τα στοιχεία προκύπτει εύκολα ότι ο νομός Ιωαννίνων σε σχέση με την Ήπειρο έχει εντονότερο δασοποιημένο χαρακτήρα και πολύ λιγότερη γεωργική γη. Ο πρωτογενής τομέας αποτελεί το θεμέλιο της οικονομίας και της κοινωνίας στην επαρχία της Κόνιτσας.

Η παραγωγή πρώτων υλών, όπως αγροτικά προϊόντα και κτηνοτροφικά προϊόντα, συνδέεται άρρηκτα με την τοπική οικονομία. Η γεωργία είναι οικογενειακού τύπου. Η κτηνοτροφία συγκεντρώνεται κατά 50% στη Β. Ελλάδα, όπου γίνεται με νομαδική μορφή. Η Ήπειρος και ειδικότερα ο Ν. Ιωαννίνων, όπου ανήκει η επαρχία Κόνιτσας, είναι βοσκοτόποι και έχουν δάση. Τα δάση παραμένουν ελάχιστα αξιοποιημένο κλάδος.

Εκτός από την οικονομική τους συμβολή, οι δραστηριότητες του

πρωτογενούς τομέα στην Κόνιτσα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική δομή. Οι αγροτικές κοινότητες αναδεικνύονται ως πολιτιστικά κέντρα, διατηρώντας παραδόσεις και τοπική ταυτότητα. Η ένταξη των κατοίκων στη γεωργία και την κτηνοτροφία διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις και την έννοια της κοινότητας, ενισχύοντας το αίσθημα κοινωνικής συνοχής.

Ο δευτερογενής τομέας και συγκεκριμένα η βιομηχανία της χώρας, ακολουθεί κατά τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης της, μια απρογραμματίστη συγκέντρωση κατά μήκος κύριων υπεραστιών κυκλοφοριακών αξόνων. Ο νομός Ιωαννίνων δεν συμπεριλαμβάνεται στους νομούς ταχείας εκβιομηχάνισης, παρόλο που διαθέτει τις πρώτες ύλες.

Η υπερτροφία που εντοπίζεται στον τριτογενή τομέα της χώρας, δε συμβαδίζει με την περιφέρεια έρευνας, όπου το εμπόριο δε θεωρείται ανεπτυγμένο. Η υπανάπτυξη του τριτογενούς τομέα στην Ήπειρο, συνδέεται με τη συγκέντρωσή του κυρίως στον Ν. Ιωαννίνων (Δημητριάδης, 1980).

Επαρχία Κόνιτσας

Η Επαρχία Κόνιτσας βρίσκεται στο βορειότερο τμήμα του νομού Ιωαννίνων και συνορεύει με την Αλβανία και τον νομό Καστοριάς. Στην επαρχία αυτή απαντάται το μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας Πίνδου, η οποία ξεκινά από τα σύνορα με την Αλβανία και εκτείνεται νότια ως το Μέτσοβο, με μία σειρά βουνών με κορυφές που ξεπερνούν τα 2.000μ.

-Ο Γράμμος (2.523 μ.) αποτελεί όριο μεταξύ των νομών Ιωαννίνων και Καστοριάς (Ηπείρου και Μακεδονίας) και της Ελλάδας και Αλβανίας. Προεκτείνεται προς τη χαράδρα που έχει διανοίξει προς τον νότο ο παραπόταμος του Αώου Σαραντάπορος, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στον Γράμμο και τον Σμόλικα. Στην κοιλάδα του Σαραντάπορου εντοπίζονται οι 3 οικισμοί μελέτης.

-Ο Σμόλικας (2.637 μ.), το δεύτερο ψηλότερο όρος της Ελλάδας, βρίσκεται μεταξύ του Σαραντάπορου και του Αώου. Μεγάλα δάση

οξιάς, ελάτων και πεύκων φύονται ιδίως στη δυτική του πλευρά. Οι υψηλότερες κορυφές του αποτελούν την υδροκριτική γραμμή που βρίσκεται ανάμεσα στον νομό Ιωαννίνων και τον νομό Γρεβενών. Κορυφή του που θα αναφερθεί αποτελεί η Γύρτισσα (1752μ. υψόμετρο)

Αυτά τα όρη, λόγω της σύστασής τους, η οποία είναι πλούσια σε αργιλοαμμώδη υλικά, έχουν υποβληθεί σε διαβρωτικές επεξεργασίες. Έτσι, εμφανίζουν απλή και εξομαλυσμένη επιφάνεια και, στο σύνολό τους, οροπεδιακή μορφή με κάποιες ψηλότερες κορυφές κατά θέσεις. Η ταχύτατη διάβρωση έχει ενισχυθεί κατά τόπους λόγω της απογύμνωσης των βουνών μέσω της αποψίλωσης ξυλείας από τη συνδυασμένη δράση του πολέμου και της μη ρυθμιζόμενης βοσκής.

Οι καλλιεργήσιμες περιοχές απαντώνται κυρίως στην μικρή πεδιάδα της Κόνιτσας, στη συμβολή του Αώου και του Βοϊδομάτη καθώς και σε κάποιες βαθιές κοιλάδες και λίγα λαγκάδια, τα οποία έχουν ομαλότερη κλίση του εδάφους. Ποσοστό καλλιεργήσιμης γης έχει επίσης παρασυρθεί από τον Αώο στην πεδιάδα της Κόνιτσας (Δημητριάδης, 1980).

3 οικισμοί μελέτης

Η επαρχία Κόνιτσας περιλαμβάνει 40 κοινότητες, 38 ορεινές και δύο πεδινές. Οι κοινότητες που μελετούνται στην παρούσα εργασία χαρακτηρίζονται ως ορεινές κοινότητες, και βρίσκονται σε υψόμετρο από 850 μ. έως 1.050 μ.

Η **Πυρσόγιαννη** ανήκει στην ομάδα οικισμών βόρεια της άνω κοιλάδας του π. Σαρανταπόρου (περιοχή Γράμμου). Είναι χτισμένη σε υψόμετρο 850 μ. σε προσήλια πλαγιά του Γράμμου, ζωσμένη από πυκνά δάση μεγάλης βιοποικιλότητας, όπου κυριαρχεί η βελανιδιά. Στο βορειοδυτικό, ψηλότερο μέρος του χωριού, τα τελευταία σπίτια ανταμώνουν τα δάση του πεύκου και του έλατου ενώ, σε μεγαλύτερα ύψη της κοινοτικής της έκτασης, υπάρχουν πυκνά δάση οξιάς. Είναι ένα από τα σημαντικότερα χωριά της επαρχίας Κόνιτσας, καθώς από το 1999 έως το 2010 υπήρξε έδρα του Δήμου

Μαστοροχωριών. Στα νότια του χωριού τα τελευταία κηπάρια και αμπέλια, δασωμένα σήμερα, συναντούν τον ποταμό Σαραντάπορο, παραπόταμο του Αώου. Ο Σαραντάπορος οφείλει το όνομά του στα, πολύ περισσότερα από, σαράντα ρέματα και πηγές, που δέχεται στο πέρασμά του, καθώς χωρίζει το Γράμμο από το Σμόλικα. Μικρό ποτάμι το καλοκαιρί γίνεται απρόβλεπτο και δυνατό το χειμώνα. Η παλαιότερη ονομασία ήταν Πυρσόγιαν(η), όπως προκύπτει από τις περισσότερες αναγραφές σε χειρόγραφα κείμενα και σε επιγραφές κυρίως του 19ου αιώνα, με την πρώτη γνωστή αναφορά να είναι αυτή του 1780 σε λειψανοθήκη της Ζέρμας. Από σημειώσεις βιβλίων των κεντρικών εκκλησιών, φαίνεται ότι κατά τον 16ο αι. υπήρχαν κατοικίες στο χωριό. Η αύξηση του πληθυσμού στους επόμενους αιώνες, μαζί με άλλους παράγοντες, οδήγησε Πυρσογιαννίτες στη μετανάστευση, στο ταξίδι και στην τεχνική εξειδίκευση. Οι άντρες της Πυρσόγιαννης και των Μαστοροχωριών γίνονται μαστόροι της πέτρας, ξυλουργοί, ξυλογλύπτες, ζωγράφοι, αγιογράφοι. Οργανωμένοι σε μπουλούκια ταξιδεύουν σε κάθε γωνιά της ελληνικής επικράτειας, στη Βαλκανική χερσόνησο και Κεντρική Ευρώπη. Από τα τέλη του 19ου αι. επιχειρούν τολμηρά και υπερπόντια ταξίδια.

Στα αριστερά του χωριού, ο ναός του Αγίου Νικολάου (1772) με το πυργοειδές καμπαναριό και την πλατεία του. Ψηλά στον πάνω μαχαλά, δεσπόζει ο ναός του Αγίου Γεωργίου (1904) στη θέση παλιότερου ναού (1712). Ξωκλήσια που ξεχωρίζουν στον πέρα μαχαλά είναι ο Άγιος Αθανάσιος, που χτίστηκε το 1864 από τις οικογένειες Μπαλτά και Γκουτή, και η Ανάληψη σ' ένα μοναδικό αγνάτι από το λάκκο της Σιάνιστας. Ο Άγιος Μηνάς χτίστηκε το 1853, στην είσοδο του χωριού, στον τόπο των δακρύων. Είναι δεμένος σαν ορθόσημο με το ξεπροβόδισμα των μαστόρων που έφευγαν για τα ξένα, μη γνωρίζοντας αν και πότε θα γυρίσουν. Η Παναγία των Ξενιτεμένων, μέσα σε δάσος από βελανιδιές, κουτσουπιές, πεύκα ξανακτίστηκε το 1867.

Η **Καστανέα** (πρώην Καστάνιανη) είναι ένα από τα Μαστοροχώρια

της επαρχίας Κόνιτσας, κεντρικά του νομού, που ανήκει στους οικισμούς της μέσης κοιλάδας του π. Σαρανταπόρου (περιοχή Σμόλινα). Είναι χτισμένη σε υψόμετρο από 850 έως 950μ. Το χωριό, στη σημερινή μορφή του και θέση του, διασχίζεται από δύο ρέματα, τα οποία διαμορφώνουν τους τρεις μαχαλάδες, τη Ράχη (νότια), Μεσαριά (κεντρικά) και Γιάλινα (βόρεια). Αναφέρει σχετικά ο Χρήστος Ν. Γιάσιος:

«Την εποχήν κατά την οποίαν εκτίσθη το χωρίον η διαμόρφωσις του εδάφους ήτο διάφορος της σημερινής, καθ'όσον ο χείμαρρος, που διασχίζει σήμερον τας συνοικίας Μησαργιά και Γιάλινα ήτο τότε εις μικρός αύλαξ [...].»

Βόρεια του χωριού, στο άκρο της συνοικίας Γιάλινας, σε σημείο αθέατο, χτίστηκε η Εκκλησία Παναγιά. Άνωθεν της εισόδου της εκκλησίας υπήρχε εντοιχισμένη πλάκα, η οποία έφερε την χρονολογία 1018, γεγονός που μας οδηγεί να πιστέψουμε ότι το χωριό δημιουργήθηκε γύρω στη χρονολογία αυτή. Το σημείο που χτίστηκε η εκκλησία καλύπτονταν από δάσος δρυ, και οι κάτοικοι βρήκαν πολλές φορές καταφύγιο εκεί από εχθρικές επιδρομές. Η ίδια η θέση του χωριού επίσης καλυπτόταν από δέντρα βελανιδιάς, η ξυλεία των οποίων εκμεταλλεύθηκε για την κατασκευή των οικιών (το γεγονός αυτό μαρτυρούν οι υπερμεγέθεις δοκοί παλιών οικισμάτων). Απέμειναν ορισμένα δέντρα δρυός στα εξωκλήσια στην περίμετρο του χωριού. Διακρίνονται σε ορισμένα κτίσματα (εκκλησίες, παλαιές οικίες) κατασκευές αμυντικού χαρακτήρα όπως πολεμίστρες (Αγ. Δημήτριος, Πεντηκοστή, Προφήτης Ηλίας), που μαρτυρούν την έντονη δραστηριότητα επιδρομών. Οι κάτοικοι της Καστάνιανης ζούσαν από την γεωργία και την κτηνοτροφία. Οι τεχνίτες της Καστάνιανης ήταν ιδιαίτερος γνωστοί για το πελέχημα και χτίσιμο της πέτρας, με έργα τους να υπάρχουν ακόμη «ζωντανά» σε διάφορα σημεία της χώρας. Τα τριώροφα πετρόχιστα σπίτια με τα ξύλινα μπαλκόνια και τα σαχνισιά, και τα λιθόστρωτα καλντερίμια, συνθέτουν την χαρακτηριστική εικόνα του χωριού. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι Καστανιανίτες θα ακολουθήσουν το μεταναστευτικό

ρεύμα προς την Αμερική, όπου και θα εργαστούν σε οικοδομικά και σιδηροδρομικά έργα, και επιστρέφοντας χρηματοδοτούν την ανέγερση νέων διώροφων σπιτιών.

Το **Γαναδιό** (υψ. 890 μ.) ανήκει στους οικισμούς της μέσης κοιλάδας του π. Σαρανταπόρου (περιοχή Σμόλινα). Βρίσκεται στο κέντρο της επαρχίας και μαζί με τα χωριά της Μόλιστας Μεσαριά και Μποτσιφάρι, ανέκαθεν αποκαλούνταν Μόλιστα. Έπειτα ορίστηκε πως το Γαναδιό και το Μποτσιφάρι (που μετονομάστηκε σε Μοναστήρι το 1928) αποτελούν αυτοτελείς κοινότητες. Το χωριό ορίζεται ανατολικά από το όρος Γύφτισσα, το οποίο το χωρίζει και από την Καστάνιανη. Αποτελείται από δύο μέρη, ένα μικρότερο βόρειο τμήμα και ένα μεγαλύτερο νότιο. Στα παλαιότερα κείμενα που εντοπίζει ο Χαρίλαος Γκούτος, το τοπωνύμιο Γαναδιό είναι του 1869, (το χωριό δε φαίνεται να υπήρχε παλαιότερα), και το τοπωνύμιο της Μόλιστας είναι αρκετά παλαιότερο. Λέγεται πως πριν το 1800 το Γαναδιό ήταν βοσκοτόπος όπου γεννούσαν τα ζώα¹. Το όνομα Γαναδιό, με την παλιά γραφή του, ενδέχεται να ονομάστηκε έτσι λόγω παραφθοράς της λέξης Κανναβιό. Προπολεμικά, οι γυναίκες εξασκούσαν την καλλιέργεια του φυτού κάνναβης, στην περιοχή Κανναβοκήπια. Μετά από επεξεργασία και δουλειά στον αργαλιό, μετέτρεπαν τμήμα του φυτού σε πουνάμισα. Οι κάτοικοι του χωριού παλιότερα ήταν από τους πλουσιότερους της περιοχής και ασχολούνταν με το εμπόριο σε μακρινά μέρη και τις τραπεζικές συναλλαγές. Αρκετοί άντρες του χωριού ασχολούνταν και με τη μαστορική τέχνη.

Η **Λυκόρραχη** (Λούψικο), που επίσης θα αναφερθεί, ήταν χτισμένη σε υψόμετρο 1.050 μ. στους πρόποδες της Άνω και Κάτω Αρένας και ανήκε στους οικισμούς βόρεια της άνω κοιλάδας του π. Σαρανταπόρου (περιοχή Γράμμου).

¹ Θεόδωρος Γ. Γκούτος, «ΓΑΝΝΑΔΙΩΤΙΚΑ: Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία για το χωριό Γαναδιό Κονίτσης», Αθήνα, 1986.

2. Παραγωγικές σχέσεις (δομή)

Η σύγχρονη κεφαλαιοκρατική δομή στην Ελλάδα διαμορφώθηκε σε άμεση εξάρτηση με τις επιρροές από χώρες του εξωτερικού και σε διαλεκτική σχέση με το οικολογικό περιβάλλον της. Αυτή η σχέση καθόρισε και τα χαρακτηριστικά τόσο της κοινωνίας, όσο και της φύσεώς της. Στην Ελλάδα, υπερέχουν ποσοτικά οι εξής κοινωνικές τάξεις κατά σειρά:

1. Η μικροαστική της παράδοσης 2. Η εργατική τάξη 3. Η μικροαστική της αλλαγής 4. Η αστική τάξη

Ειδικότερα, στην τάξη που υπερισχύει ποσοτικά στην επαρχία Κόνιτσας- κατά το διάστημα μελέτης (προκαπιταλιστικές κοινωνίες), την αγροτική, βλέπουμε να υπερέχει η μικροαστική της παράδοσης.

Στην επαρχία Κόνιτσας, ο συνδυασμός της έντονης μορφολογίας του εδάφους και το κλίμα της περιοχής, χαρακτηρίζει τον φυσικό χώρο ως ιδιαίτερο και διαφορετικό από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η περιοχή κατοικούνταν από τους προϊστορικούς χρόνους², και μία τέτοια συνέχεια στη σχέση ανθρώπου και χώρου συνέβαλλε στη διαμόρφωση ενός ενιαίου τοπικού και ξεχωριστού πολιτισμικού προτύπου. Τα σαφή γεωγραφικά όρια στην περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας, δε σημαίνουν απαραίτητα ένα κλειστό πολιτισμικό πρότυπο, χωρίς επαφές-επιρροές, επικοινωνίες, δυναμική και εξέλιξη. Μέσω δικτύων η περιοχή ήταν ανοικτή στις γειτονικές αλλά και μακρινές περιοχές.

Τα ανθρωπογενή χαρακτηριστικά εντός της επαρχίας, στο βαθμό που διαφέρουν, παρουσιάζουν μικρές τοπικές ιδιαιτερότητες. Οι ιδιαιτερότητες αυτές οφείλονται στις μεταβολές που εντοπίζονται σε φυσικά στοιχεία -όπως η χλωρίδα και η πανίδα- στις τριεσοικολογικές ζώνες³ που αναγνωρίζονται στην περιοχή: α) ζώνη μέχρι 900. υψόμετρο, β) ζώνη μέχρι 1.100μ. υψόμετρο, γ) ζώνη πάνω από 1.100μ.

υψόμετρο. Αυτές οι μικρές μεταβολές, επηρεάζουν τις ανθρωπινες δραστηριότητες, που κατά την περίοδο μελέτης είναι άμεσα εξαρτημένες με το φυσικό περιβάλλον. Ανεξάρτητα από το υψόμετρο όμως, ένας ακόμη τρόπος δημιουργίας κοινών ανθρωπογενών χαρακτηριστικών, είναι μέσω κοιλωμάτων στο ανάγλυφο του εδάφους, τις «λάκκικες». Εκεί, τοπικές κοινότητες «ομαδοποιούνται» σε οικιστικές μικροενότητες, με κοινά χαρακτηριστικά. Κατά τον Μιχάλη Αράπογλου, (Κόνιτσα-Άνθρωπος και Χώρος: Η ταυτότητα μέσα στη διαφορά):

«Η κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα του ανθρώπου, αν φυσικά, εξαιρέσουμε τους ιστορικούς λόγους, εξειδικεύονται στο μεγαλύτερο μέρος τους στηριζόμενες στις δυνατότητες και στα φυσικά χαρακτηριστικά της κάθε μικροπεριοχής, (π.χ. κτηνοτροφία, γεωργία, υλοτομία, άλλα επαγγέλματα κλπ.). [...] Οι ζώνες βλάστησης, για παράδειγμα, μας μαρτυρούν με τον καλύτερο και τον πιο από και σαφή τρόπο την οικονομική εξειδίκευση (π.χ. καλλιέργειες, βοσικότοποι, δάση, αναβαθμίδες, οδοί επικοινωνίας κλπ.). Όμως και τα δομικά υλικά του χώρου (π.χ. πέτρα, σχιστόπλακα και ξύλο) μαρτυρούν με τη σειρά τους τεχνικές, λειτουργικές, αισθητικές γνώσεις και όχι μόνο. Αλλά και τα κτίσματα γενικότερα (π.χ. οικίες, δημόσια, ιδιωτικά ή εκκλησιαστικά κτήρια, καλύβες, γεφύρια, βρύσες, εικονίσματα, υδρόμυλοι, λιθόστρωτα, ξερολιθιές κλπ.) εκφράζουν γενικότερα κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές δομές και λειτουργίες.⁴ [...]

Κατά γενικό κανόνα, ο χώρος, είτε είναι γεωγραφικός, κοινωνικός, ή οικονομικός λειτουργεί ως συσσωρευτής, αν μας επιτραπεί η έκφραση, όπου αποθηκεύεται όλη η ενέργεια της ιστορίας του ανθρώπου. [...] Όλες οι κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές και

⁴ Μιχάλης Η. Αράπογλου, «Ζαγόρι 1750-1950, κοινωνικές και οικονομικές δομές», Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ος αι., Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας, Ιωάννινα, 1987.

² Ευγενία Αδάμ, Οι ανασκαφές στο Κλειδί, Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου, περίοδος Β', χρόνος 6ος, τεύχος 12, Ιωάννινα, Δεκέμβριος 1986.

³ ΥΠΕΧΩΔΕ, Μελέτη οικολογική- χωροταξική χαρακτηριστικών οικιστημάτων ορεινών όγκων Βόρειας Πίνδου, Σύνοψη ανάλυσης, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Αθήνα, Νοέμβριος 1992

πολιτισμικές δομές, ακόμη και για τις πιο παλαιότερες κοινωνίες, βρίσκονται «αποθηκευμένες» στο χώρο.»

Εάν ερευνήσουμε και μελετήσουμε αυτές τις δομές, θα ανακαλύψουμε ένα σύστημα αξιών, που καθόριζε τη σχέση ανθρώπου και χώρου. Στο κείμενό του «Ανθρωπολογία του Περιβάλλοντος», ο Βασίλης Νιτσιάκος αποσαφηνίζει τη σχέση των παραδοσιακών κοινωνιών με τον περιβάλλοντα χώρο τους. Οι παραδοσιακές αυτές κοινωνίες, οργανωμένες σε μικρές κοινότητες, βασίζονται κυρίως στην πρωτογενή παραγωγή. Χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό αυτόχειας και εσωτερικής συνοχής, στοιχειώδη τεχνολογία και ως εκ τούτου σημαντικό βαθμό εξάρτησης από τη φύση. Το γεγονός αυτό τις καθιστά το αντίθετο της σημερινής λογικής των καπιταλιστικών κοινωνιών. Αντίθετα για τους ανθρώπους των προ-καπιταλιστικών, παραδοσιακών κοινωνιών, ο φυσικός περίγυρος δεν αποτελεί μόνο πεδίο άσκησης της παραγωγικής δραστηριότητας, αλλά στοιχείο της ταυτότητάς του, σύμβολο κοινής καταγωγής και ενότητας της κοινότητάς του. Βάση για τη σχέση των ανθρώπων με τον χώρο, τη σχέση που διαμορφώνει και το πλαίσιο επεμβάσεων του μέσω των παραγωγικών δραστηριοτήτων, αποτελεί η καλή επίγνωση του γεωγραφικά περιορισμένου πεδίου. Γνωρίζουν καλά τα όρια και τις δυνατότητές του. Ο άνθρωπος της παραδοσιακής κοινωνίας μοιράζεται στοιχεία με αυτόν των πρωτόγονων και αγροτικών κοινωνιών. Θεωρεί τη φύση ως κάτι ιερό, έτσι τη θεοποιεί, επεμβαίνοντας στις λειτουργίες της με το ανάλογο δέος. Αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα τόσο στη θρησκεία και τις λατρευτικές εκδηλώσεις, όσο και σε εθιμικές τελετές της παραγωγής αλλά και της οικειοποίησης του χώρου.

«Θυσίες, σπονδές, προληπτικές μαγικές ενέργειες κλπ. αποτελούν τα μέσα με τα οποία προσπαθεί να εξευμενίσει τις δυνάμεις της φύσης και να εξιλεωθεί κατά κάποιον τρόπο ο ίδιος για το γεγονός εκμετάλλευσης ή και της κακοποίησης των στοιχείων της. Οι μεταφυσικές δοξασίες και οι κοσμογονικοί μύθοι επίσης φανερώνουν μια ιδεολογία με

έντονα στοιχεία της ενοχής απέναντι στη μητέρα φύση ή την μητέρα γη»⁵

εικ. 1: Νομάδες βοσκοί, 1939, Gustav-Adolf Küppers

εικ. 2: Βλάχικος καταυλισμός στο Νέγρι, 1975, Τάκης Τλούπας

⁵ Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, «Ανθρωπολογία του Περιβάλλοντος: Ο Τόπος και ο Άνθρωπος», Επιλεγμένα Θέματα Διαχείρισης Περιβάλλοντος, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, 1995, σελ. 716

3. Η παραγωγή του χώρου (ανωδομή)

Στο βιομηχανικό τρόπο παραγωγής, η οικονομική αντίθεση μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου συντελεί στη δημιουργία κεντρικότητας (χωροταξικά) μέσω των πόλων ανάπτυξης, και αστικά. Μετά το 1920, η γραφειοκρατική οργάνωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού- η οργάνωση δηλαδή της οικονομίας και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων κατά ιεραρχικές βαθμίδες, προβλήθηκε στον χώρο μέσω της ιεραρχίας των οικισμών. Η άρχουσα κοινωνική τάξη συγκεντρώνει τη δύναμη για λήψη αποφάσεων πάνω σε θέματα λειτουργικής οργάνωσης του εθνικού, του περιφερειακού και του αστικού χώρου.

Προκύπτει από τέτοια κατάταξη των πόλων και των αξόνων της χώρας ότι τα Ιωάννινα, τα οποία χαρακτηρίζονται ως κεντρικός οικισμός, συνδέονται με άλλα αστικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και η Αθήνα. Η Κόνιτσα, η οποία χαρακτηρίζεται ως ακραίος οικισμός, και η επαρχία της βρίσκονται έξω από τους πόλους ανάπτυξης της χώρας σε απομονωμένη και ουδέτερη περιοχή. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις ιδιομορφίες του οικολογικού περιβάλλοντος και των παραγωγικών δυνάμεων της ευρύτερης περιφέρειάς της, καθίσταται θεμελιώδες για τον καθορισμό της κοινωνικής δομής της περιοχής, που μελετήθηκε ειδικότερα στην ενότητα των παραγωγικών σχέσεων (Δημητριάδης, 1980).

Αντικρίσματα του τρόπου σκέψης των κατοίκων στην Επαρχία Κόνιτσας, σε επίπεδο οργάνωσης χώρου, αποτελούν Α) ο καθορισμός και η οριοθέτηση της κοινοτικής έκτασης μέσω φυσικών ή τεχνητών αντικείμενων-σημείων, τα οποία είναι ιδιαίτερος φορτισμένα ιδεολογικά και συναισθηματικά. Η συνοριακή ζώνη χαρακτηρίζεται ως χώρος οριακός και επικίνδυνος. Παράδειγμα διασφάλισης και καθαγίασης των ορίων του κοινοτικού χώρου, αποτελούν τα ξωκλήσια και τα προσινητάρια ή εικονίσματα (τεχνητά). Β) η χωροταξική διαμόρφωση του χώρου της κοινότητας, ο οποίος οριοθετείται σε σχέση με τον φυσικό χώρο. Εδώ αναγνωρίζουμε δύο θεμελιώδη δίπολα, το πολιτισμός - φύση και το ιερό – άγριο (άγιο - βέβηλο).

Έτσι, πρωταρχικό ρόλο στον οικισμό διαδραματίζει το ιερό οίκημα, το οποίο αφιερώνεται σε κάποιο άγιο και έχει σημαντική και ευεργετική ιδιότητα για την κοινότητα, συνήθως αποτρεπτική, καθώς «καθαγιάζει» τον χώρο του οικισμού, προστατεύοντάς τον από τον υπόλοιπο «αγριότοπο». Γ) στο επίπεδο της κατοικίας, που αντιστοιχεί στην κοινωνική ομάδα της οικογένειας, υπάρχουν και πάλι τελετουργίες που σκοπό έχουν να καθαγιάσουν τον χώρο που πήρε τη μορφή έγγειας ιδιοκτησίας. Εδώ, πέρα από το δίπολο φύση – πολιτισμός, ενεργοποιείται και η αντίθεση κοινότητα – οικογένεια/ άτομο (συλλογικότητα - ατομικότητα) . Στις προβιομηχανικές κοινωνίες, η σχέση κοινωνίας - φύσης είναι ριζικά διαφορετική, ο άνθρωπος κουβαλά ενοχές από την ιδιοποίηση της φύσης και προσπαθεί μέσω τελετουργιών να την εξευμενίσει. Έτσι, η πλειονότητα των ιδιοκτησιών, είναι κοινή, και οι φυσικοί πόροι δεν ανήκουν σε μονάδες αλλά ολόκληρη την κοινότητα, η οποία και αποφασίζει για τη διαχείρισή τους.

ΓΕΝΙΚΟ ΧΩΡΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΟΥ ΚΑΘΑΓΙΑΣΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

Την ίδρυση ενός οικισμού, στις προνεωτερικές κοινωνίες, συνοδεύουν μία σειρά από πρακτικές, βαθιά ριζωμένες στον ελληνικό χώρο, καθώς συνέβαλλαν στη διάρθρωσή του. Σημαντικό κομμάτι των πρακτικών αυτών, αποτελεί η δημιουργία ενός ορίου, συνήθως κυκλικού, που διαχωρίζει τον οικισμό από το περιβάλλον του. Ο οικισμός αποσπάται από τον «άγριο, βέβηλο» χώρο, και ο ίδιος ανάγεται σε «καθαγιασμένο» χώρο. Το όριο, λόγω της μαγικο-θρησκευτικής του ταυτότητας, για την κοινωνία που το δημιουργεί, θεωρείται πως προσυλλάσσει το χωριό από κάθε τι κακό και δαιμονικό. Η πραγματοποίηση του ορίου επιτυγχάνεται με μία ποικιλία τελετουργικών πρακτικών: με περιάροση του οικισμού, περιζώση με φυσικά ή τεχνητά ορόσημα, σταύρωμα με στοιχεία που συνδέονται με τα κύρια στοιχεία του ορίζοντα, περισχονισμό, περιμετρική λιτανεία. Οι πρακτικές αυτές απαντώνται μεμονωμένες ή σε συνδυασμό, ακόμη και σε παραλλαγές, στον ελληνικό χώρο. Σε επίπεδο οικισμού, αποδίδουν στον χώρο διάφορους τύπους μιας συμβολικής γεωμετρίας, αναλόγως την περίπτωση.

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, θα δοθεί έμφαση στην ανάλυση συγκεκριμένων πρακτικών, σε συγκεκριμένη περιοχή, προκειμένου να γίνει μεγαλύτερη εμβάθυνση, μέσω μελέτης περίπτωσης σε ορισμένα χωριά της επαρχίας Κόνιτσας. Θα

μελετηθούν οι περιπτώσεις των χωριών Πυρσόγιαννη, Καστανέα και Γαναδιό.

Τα δίπολα: ιερό vs βέβηλο

Το ιερό και το εγκόσμιο/βέβηλο είναι δύο θεμελιώδεις έννοιες στην κοινωνιολογία της θρησκείας, που αναπτύχθηκαν από τον Γάλλο κοινωνιολόγο Émile Durkheim. Αυτές οι έννοιες μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη διάκριση μεταξύ θρησκευτικών και μη θρησκευτικών πτυχών της ανθρώπινης ζωής.

Το ιερό αναφέρεται σε εκείνα τα αντικείμενα, σύμβολα, τελετουργίες και πεποιθήσεις που θεωρούνται ιερά, θεία ή υπερφυσικά. Ξεχωρίζουν από τις συνηθισμένες και εγκόσμιες πτυχές της ζωής και συχνά συνδέονται με μια ανώτερη δύναμη ή μια υπερβατική πραγματικότητα. Τα ιερά στοιχεία προκαλούν μια αίσθηση δέους, ευλάβειας και σεβασμού και συχνά περιλαμβάνουν τελετουργίες και πρακτικές που βοηθούν τα άτομα και τις κοινότητες να συνδεθούν με το θείο.

Το βέβηλο, από την άλλη πλευρά, αναφέρεται στις συνηθισμένες, καθημερινές πτυχές της ζωής που δεν συνδέονται με το θείο ή το υπερφυσικό. Τα βέβηλα στοιχεία ορίζονται ως εγκόσμια και δεν θεωρείται ότι έχουν κάποια ιδιαίτερη πνευματική σημασία. Το βέβηλο θεωρείται συχνά ως το αντίθετο του ιερού και τα δύο συνήθως διατηρούνται χωριστά σε θρησκευτικά πλαίσια.

Οι έννοιες του ιερού και του εγκόσμιου, όπως εισήχθησαν από τον Durkheim, παρέχουν ένα πλαίσιο για την κατανόηση του ρόλου της θρησκείας στην κοινωνία και των τρόπων με τους οποίους οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή και τάξη. Μέσω της διάκρισης μεταξύ του θείου και του εγκόσμιου, τα άτομα και οι κοινότητες είναι σε θέση να συμμετέχουν σε ορισμένες τελετουργίες και πρακτικές. Έτσι δημιουργούν ουσιαστικές συνδέσεις με το υπερβατικό, και είναι σε θέση να διατηρήσουν το αίσθημα του «ανήκειν» σε μία ευρύτερη κοινότητα, τα μέλη της οποίας μοιράζονται κοινή ταυτότητα και

σκοπό.

Οι Πρακτικές

Σταύρωμα: Εντόπια διαδικασία ή σύνολο διαδικασιών, όπου μέσω ορισμένων πρακτικών ο τόπος συσχετίζεται με το σύμβολο του σταυρού και άρα καθαγιάζεται. Ο σταυρός μπορεί να είναι πραγματοποιημένος και να επηρεάζει τη δομή του οικιστικού χώρου, με τη μορφή σταυροδρομιού. Στο κέντρο του, το οποίο έχει τη μεγαλύτερη σημασία για την οικιστική ζώνη, χωροθετείται η εκκλησία, στα άκρα του (όριο-περίμετρος του χωριού) τις περισσότερες φορές εικονοστάσια και εξωκλήσια. Οι άξονες του σταυρού αυτού, στην ιδανική μορφή του, έχουν προσανατολισμό βορρά-νότου και ανατολής-δύσης αντιστοίχως. Πολλές φορές, λόγω της τοπογραφίας του τόπου, ο χωρικός σταυρός είναι πιο δυσδιάκριτος. Μπορεί επίσης σταυροί να τοποθετούνται στην περίμετρο του χωριού, σε αυτή την περίπτωση πάλι ο οικισμός αποκαλείται «σταυρωμένος». Τέλος, μπορεί οι σταυροί να είναι ιδεατοί, περίπτωση για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Περιάρωση: Πραγματοποιείται με την αριστερόστροφη περιφορά ενός αρότρου, συρόμενο από δύο βόδια. Έχει αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πραγματικού ή συμβολικού αυλακιού γύρω απ' τον χώρο που καθαγιάζει.

Περίζωση (ζώσιμο): Η περίζωση είναι ένα ευρύτερο φαινόμενο, που απαντάται σε όλη την Ελλάδα και κύριο σημείο της είναι η κυκλοτερής οριοθέτηση. Με βάση στοιχεία που θα παρουσιαστούν, διακρίνουμε τις παρακάτω κατηγορίες περίζωσης σε κλίμακα οικισμού ή και ευρύτερη, που περιλαμβάνει την κοινοτική ζώνη. Ορισμένες από αυτές θα αναπτυχθούν διεξοδικότερα, καθώς συνδέονται πιο έντονα με την περιοχή μελέτης.

-Περισχοινισμός: Στην πρακτική του περισχοινισμού περιλαμβάνει ο οικισμός μέσα σε ένα κυκλοτερές στοιχείο. Το στοιχείο αυτό μπορεί

να είναι σχοινί/νήμα, σε άλλες περιπτώσεις άχυρο, πέτρες που χρησιμοποιούν κάτοικοι-αντιπρόσωποι με ορισμένα χαρακτηριστικά για να κυκλώσουν το χωριό, ενώ τοπικά συμμετέχουν και άλλα στοιχεία ρουχισμού όπως ποδιές και πουκάμισα. Πρόκειται για πρακτική προστασίας του χωριού από ασθένειες, ενώ πιστεύεται πως η προέλευσή του είναι αρχαία και συγγενεύει σαν πρακτική με την περιάρωση (Μέγας 1941-42: 490, 505-506).

-Περιφορά: Λαμβάνει χώρα λιτανεία με μεταφορά ιερών αντικειμένων, συνήθως του Επιταφίου (κατά τον Stewart 1985: 50,51 η ανάσταση του Χριστού είναι ευοίωνη στιγμή για την προστατευτική οριοθέτηση της κοινότητας), διαφορετικά φορητών εικόνων ή λειψάνων και άλλων ιερών αντικειμένων. Η περιφορά εικόνων γύρω από το χωριό ή την κοινοτική έκταση είναι κοινό δρώμενο σε πολλά μέρη της χώρας. Κατά τη λιτανεία, στην οποία λαμβάνει μέρος ολόκληρη η κοινότητα, γίνονται στάσεις σε προκαθορισμένα σημεία, εικονοστάσια και εξωκλήσια που περιβάλλουν τον οικισμό. Κάθε στάση συνοδεύεται από ψαλμούς, ευλογία με τον αγιασμό της πρωινής λειτουργίας και τοποθέτηση υψώματος, προστατευμένου από άσπρο κερί. Σε ορισμένες περιοχές υψώνονται και δέντρα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σκοπός της περιφοράς είναι η προστασία της κοινότητας και η γονιμότητα της γεωργικής γης. Κατά τον Αικατερινήδη, ο κύκλος που δημιουργείται τελετουργικά προστατεύει όλα αυτά που βρίσκονται στο εσωτερικό του: ανθρώπους, ζώα και παραγωγή. Η προστατευτική δύναμη του κύκλου ενισχύεται από τις δεήσεις των κατοίκων κατά την περιφορά αλλά και την φύλαξη που παρέχουν τα εικονοστάσια και τα εξωκλήσια. Η περιφορά λοιπόν συνδυάζεται με έναν προστατευτικό κύκλο τεχνητών οροσήμεων, που θα εξεταστεί στη συνέχεια. Γίνεται επίσης ως υπενθύμιση ή επανάληψη ενός γεγονότος όπως μία από τις πρακτικές που εξετάζουμε.

εικ. 3: Λιτανεία του δεκαπενταύγουστου στην Πυρσόγιαννη, άγνωστη πηγή

Σταύρωμα

Σε συνέχεια των άνω, εξετάζοντας την πολεοδομική και συμβολική-σημασιολογική διάσταση της πρακτικής αυτής, θα γίνει αναφορά στην κατηγορία οικισμών οι οποίοι είναι κυριολεκτικά σταυρωμένοι. Κάθε οικισμός όπως είδαμε αποτελείται από την οικιστική ζώνη, η οποία παρουσιάζει εμφανές κέντρο και όρια, και την κοινοτική έκταση. Εφόσον θεωρείται ότι ο σταυρός εγγράφεται και διασχίζει την έκταση του οικισμού, σχετίζεται και με τα μέρη που αποτελούν τα όριά του. Παρόλο έτσι που ο σταυρός δεν περιλαμβάνει ως σχήμα την κυκλική περίμετρο, η τελευταία αποτελεί ουσιαστικό χαρακτηριστικό του στο συμβολικό επίπεδο. Το σταύρωμα των χωριών γίνεται με τρεις κατηγορίες οροσήμων: φυσικών, τεχνητών και βραχύβιων/ιδεατών οροσήμων. Τα ίδια ορόσημα μπορεί να είναι κοινά και σε άλλες τελετουργίες.

Οι άνθρωποι στους «σταυρωμένους» οικισμούς είχαν αντίληψη του πολεοδομικού σταυρού, καθώς αυτός συνήθως προσανατολίζεται με βάση τα κύρια σημεία του ορίζοντα και τα άκρα του συνειδητά τονίζονται με εικονοστάσια, ξωκλήσια και σταυρούς. Κάτοικοι χωριών ακόμη και πρόσφατα δίνουν μία πολύ ευρεία ερμηνεία του ρήματος «σταυρώνω»: εξηγούν πως η έκφραση «το σταυρώσαμε το

χωριό» αναφέρεται στην περίπτωση που κάποιος έχει τριγυρίσει πολύ μέσα στο χωριό και το έχει δει καλά (Λαγόπουλος, 2002: 76). Βλέπουμε ότι, για τον άνθρωπο μιας προ-νεωτερικής κοινωνίας, ο προσανατολισμός και η χωρογνωσία αποτελούν ζητήματα όχι μόνο καθημερινά, αλλά και τοποθετημένα στον πυρήνα της ύπαρξής του, καθώς είναι αναγκαία για την επιβίωσή του. Η γλώσσα, λοιπόν, προσαρμόζεται ανάλογα το περιβάλλον ώστε να συμπεριλάβει ακόμη και τέτοια ζητήματα.

Φυσικά ορόσημα του χώρου στην περίπτωση της πρακτικής του σταυρώματος είναι στην πλειοψηφία τους δέντρα, ανά λίγες περιπτώσεις λίθοι, χώμα ή λόφοι. Αναφέρεται ότι το πλέον εγκαταλελειμμένο χωριό της επαρχίας Κόνιτσας Λυκόρραχη ήταν σταυρωμένο με τέσσερα δέντρα (Αικατερινίδης 1975: 19, σημ. 48). Τα δέντρα, δημιουργούσαν έναν ιδεατό αποτροπαϊκό κύκλο, ένα «θρησκευτικό συρματοπλέγμα», όπως γράφει ο Βασίλειος Π. Καραγιάννης, που είχε τονισμένα, ως ιδιαίτερα καθαγιασμένα, τα γενεσιουργά σημεία του. Κατά τον Λαγόπουλο,

«δεν είναι το φυσικό ορόσημο ως τέτοιο που συμπυκνώνει την αποτροπαϊκή δύναμη, αλλά το ιερό στοιχείο του οποίου γίνεται φορέας. Φυσικά, αυτή η δύναμη φαίνεται να μεταδίδεται, βάσει μετωνυμικής σχέσεις, στον φυσικό φορέα. Το παραπάνω στοιχείο είναι είτε ύψωμα, είτε σταυρός, είτε αγιασμός».

Το ύψωμα των δέντρων σταμάτησε ως πρακτική γύρω στις αρχές του 20ου αιώνα.

Τεχνητά ορόσημα μπορούν να αποτελούν ιεροί χώροι όπως ναοί, παρεκκλήσια, εξωκλήσια και εικονοστάσια, ή ακόμη και σταυροί. Συνορεύουν πολλές φορές με φυσικά ορόσημα, καθώς έχουν ως κοινό στοιχείο την επιλογή για τη χωροθέτησή τους στην περίμετρο του χωριού, στα κύρια σημεία του ορίζοντα. Σε άλλες περιπτώσεις, αντικαθιστούνται τα δέντρα με εικονοστάσια. Κατασκευάζονται σε άλλα μέρη στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα κολώνες, πάνω στις οποίες τοποθετούνταν ένας σταυρός. Θέσεις στις τα οποίες

τοποθετούνταν τέλος, σταυροί ξύλινοι, μένουν έως τις μέρες μας με τα τοπωνύμια «Σταυρόζ».

Τα ορόσημα του σταυρώματος δεν έχουν πάντα υλική υπόσταση, έτσι πολλά από αυτά κατατάσσονται ως ιδεατά ορόσημα. Με την πραγματοποίησή του, ένα ιδεατό ορόσημο μένει ως μια σημειωτική οντότητα στη συνείδηση των κατοίκων. Παράδειγμα τέτοιων οροσήμων αποτελεί ο ιδεατός σταυρός. Στα βλαχοχώρια του νομού Γρεβενών (δυτικά), προκειμένου να προστατευθούν τα χωριά, οι νέοι διέτρεχαν την περίμετρο του χωριού. Στη συνέχεια, συγκεντρωνόταν σε ορισμένο σημείο μέσα στο χωριό, όπου περίμεναν ο ιερέας μαζί με τους άντρες του χωριού. Το εκκλησίασμα μετέβαινε σε ένα ύψωμα και από εκεί ο ιερέας «σταύρωνε», αγίαζε δηλαδή, τα σύνορα του χωριού, ραντίζοντας αγιασμό στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Το τελευταίο τμήμα της τελετουργίας συναντάται και στο Συρράκο (επ. Δωδώνης Ιωαννίνων) στα χρόνια της πανούκλας. Ο Κώστας Κρυστάλλης αναφέρει ύψωμα έξω από τον οικισμό, με το βλάχικο όνομα «Κρούτσε», που σημαίνει σταυρός, από όπου σταύρωναν τον οικισμό. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο σταυρός δεν είναι της κλίμακας του χωριού, προβάλλεται όμως ιδεατά στο σύνολό του. Στις πρώτες περιπτώσεις, όπου συνδυάζεται ο ιδεατός σταυρός με τον αποτροπαϊκό κύκλο των νέων, αναδεικνύει τον σταυρό με τον κύκλο ως χωρικό αποτροπαϊκό μοντέλο.

Αναφέρει ο Λαγόπουλος,

«Η σταυροειδής αροτρίωση συσχετίζει τον οικισμό με τη χάραξη ενός υλικού σταυρού στην έκτασή του, ενώ το κυριολεκτικό σταύρωμα τον συσχετίζει με έναν ιδεατό σταυρό. Στην πρώτη περίπτωση, ο σταυρός είναι επίγειος. Συχνά, είναι επίγειος και στη δεύτερη περίπτωση. Έτσι, π.χ., επίγειος είναι ο σταυρός που προκύπτει από εικονοστάσια, τα οποία θεωρούνται προφανώς ως τα άκρα ενός οριζώντιου σταυρού που κάλυπτε το χωριό. Υπάρχουν, επίσης, επίγειοι σταυροί, των οποίων τα άκρα δεν είναι αόρατα από κάποια απόσταση, αλλά έχουν έντονη παρουσία στον χώρο, όπως

συμβαίνει με ορισμένα δέντρα και ναούς. Από την άλλη μεριά, ο σταυρός μπορεί να είναι και υπέργειος, όπως συνάγεται από τα ακόλουθα, που αναφέρονται, τόσο στην κυκλική περιζώση, όσο και στο κυριολεκτικό σταύρωμα».

«σταυρός ναών» και «σταυρός οδών»

Χρησιμοποιώντας τον ίδιο όρο του Λαγόπουλου, ένας ολοκληρωμένος τρόπος σταυρώματος του κοινοτικού χώρου είναι συνδυασμός από σταυρώματα προερχόμενα από δύο πηγές: από τη μία, ο σταυρός της σύνδεσης των ιερών κτισμάτων της περιμέτρου του χωριού, από την άλλη ο χωρικός σταυρός που είναι φυσικά πραγματοποιημένος στον χώρο μέσω κυρίων οδών που τέμνονται σχηματίζοντας σταυροδρόμι. Εκτενής βιβλιογραφία (Βασίλης Α. Χαρίσης) υπάρχει για τον οικισμό του Μετσόβου (επαρχία Μετσόβου Ιωαννίνων), το οποίο διέπεται από το συνδυαστικό μοντέλο «σταυρός ναών» και «σταυρός οδών». Εντοπίζεται περιζώση του οικισμού από τέσσερις ναούς στα άκρα του, και στο κέντρο του, όπου στη θέση τομής των δρόμων, ορθώνεται ο σημαντικότερος ναός. Ο ένας κύριος άξονας του οικισμού έχει προσανατολισμό Α-Δ, ενώ ο άλλος Β-Ν, με μια μικρή απόκλιση λόγω τοπικού ανάγλυφου.

Μία συγκρίσιμη μαρτυρία προέρχεται, από το χωριό Γαναδιό της επαρχίας Κόνιτσας. Το χωριό, όπως προαναφέρθηκε, αποτελείται από δύο τμήματα, ένα μικρότερο βόρειο τμήμα και ένα μεγαλύτερο νότιο, ανάμεσα στα οποία υπάρχει δρόμος. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λαγόπουλος, «Το νότιο τμήμα διασχίζεται από έναν οδικό σταυρό, του οποίου οι δρόμοι έχουν προσανατολισμό Β.Α-Δ. και Β-Ν.Α. Το κέντρο του χωριού αναπτύσσεται μέσα στον βόρειο τομέα των δρόμων. Σύμφωνα με την παράδοση, οι κάτοικοι, για να προφυλάξουν το χωριό από την πανούκλα, έξεψαν ένα ζευγάρι δαμαλίων σε αργυρό άροτρο και διέσχισαν σταυροειδώς το χωριό (όπως συναντήσαμε στο σπήλαιο Γρεβενών), προφανώς ακολουθώντας τον οδικό σταυρό του. Τα δαμάλια θάφτηκαν στα

βόρεια του χωριού, σε θέση με το όνομα «Σταυρός», που ασφαλώς πρόκειται στο βόρειο άκρο του άξονα με Β-Ν.Α προσανατολισμό (βλ. Δημητριάδης 1974: 220). Δεν υπάρχει αμφιβολία, εάν επισκεφθούμε τη σταυροειδή αροτρίωση του Σπηλαιού, ότι ο Σταυρός ήταν το τέρμα της τελετουργίας της αροτρίωσης»

Ο οδικός σταυρός είναι υψίστης σημασίας κατά τα φαινόμενα στην περιοχή της Ηπείρου. Από τα δεδομένα, φαίνεται ότι συχνά απαντώνται οικισμοί με δύο περίπου κάθετους βασικούς οδικούς άξονες, οι οποίοι σχετίζονται με τις κατευθύνσεις Α-Δ και Β-Ν. Στην τομή των αξόνων αυτών, όπου συνήθως εντοπίζεται το κέντρο του χωριού, βρίσκεται η πλατεία του οικισμού, με τον κεντρικό ναό. Στο μέρος αυτό ενδέχεται επίσης να συγκλίνουν επιπλέον δευτερεύοντες δρόμοι, δημιουργώντας μια πλήρη ακτινική μορφή (βλ. και Αράπογλου 1997: 375-376, 387). Κοινό συμβολισμό με τον οδικό σταυρό μοιράζεται και ο σταυρός εξωκλησιών, που επίσης απαντάται πυκνά στην Ήπειρο. Συχνά, επίσης, τα χωριά είναι ζωσμένα κυκλοτερώς με εικονοστάσια, τα οποία βρίσκονται στα όρια της κτισμένης περιοχής τους αλλά και στην ευρύτερη περιφέρειά τους (Αλεξάκης 1996: 184 και Ρεμπέλης 1953: 161). Από την άλλη μεριά της Πίνδου, μας έρχεται μία ακριβής περιγραφή του χωρικού μοντέλου αυτού:

«Γύρω-γύρω από το χωριό έχουμε παρεκκλήσια: άγιος Ηλίας, άγιος Μηνάς, αγία Παρασκευή, άγιος Νικόλαος. Μας έχουνε περιζώσει γύρω μας και τους έχουμε σε σταυρό. Στη μέση έχουμε τον άγιο Αθανάσιο. Τα παρεκκλήσια είναι γύρω-γύρω, είναι και σε σταυρό, αλλά και στα τέσσερα σημεία του ορίζοντος» (Αγγελος Δευτεραίος, «Νομός Κοζάνης»)

Τονίζει ο Λαγόπουλος,

«η χωροθέτηση τεσσάρων ναών στα άκρα σταυρού, που πλαισιώνουν τον κεντρικό ναό, είναι ο πιο ολοκληρωμένος τονισμός των άκρων. Η πλήρης πολεοδομική έκφραση αυτού του τύπου, που έχει και τις σημαντικότερες επιπτώσεις

στη διάρθρωση ενός οικισμού, είναι η παράλληλη υλική πραγματοποίηση του σταυρού με τη χρήση δύο καθέτων οδικών αξόνων».

Έτσι, το μοντέλο «σταυρός ναών»-«σταυρός οδών» είναι η κεντρική αναζήτηση της παρούσας εργασίας, και πιο συγκεκριμένα τα παραδείγματά του στην επαρχία Κόνιτσας. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός, πως πραγματοποίηση παρόμοιου συμπλέγματος, εντοπίζουμε και στη Δυτική Ευρώπη.

Περίαρωση-κυκλος

εικ. 4: άροτρο

Η τελετουργία της περιάρωσης (περιαροτρίωσης), της κυκλικής αροτρίωσης, πραγματοποιεί υλικά στον χώρο μια τέτοια δομή, όπως αυτή που αναφέρθηκε προηγουμένως. Στη συνέχεια θα περιγραφεί μέσω παραδειγμάτων-στοιχείων που συλλέχθηκαν από τον Αριστείδη Μπακαΐμη. Σύμφωνα με μαρτυρία για περιάρωση στη Δαμασκηιά (επαρχία Βοΐου), η τελετουργία στόχευε στη δημιουργία ενός αυλακιού, το οποίο περιέκλειε την έκταση που περιέβαλλε το χωριό. Εργαλείο της χάραξης αποτελούσε ένα σιδερένιο άροτρο, το

οποίο έσερναν δύο δαμάλια (νεαροί ταύροι), οι οποίοι πληρούσαν κάποιες προϋποθέσεις –τριών ετών, μη ευνουχισμένα και να ζεύονται για πρώτη φορά (σε άλλους τόπους συναντάται η παραλλαγή των διδύμων δαμαλιών, ένα σπάνιο φαινόμενο). Εκκινώντας, τα ζεμένα με το άροτρο δαμάλια στρέφονται στην ανατολή και ακολουθούν κυλιότερη πορεία προς τα «δεξιά», η οποία καταλήγει στο σημείο αφετηρίας. Στη θέση αυτή, τα δαμάλια θάβονται ζωντανά με το άροτρο και τον ζυγό, με τρόπο ώστε να βλέπουν προς την ανατολή. Η παρουσία των θαμμένων δαμαλιών προστάτευε το χωριό από όλα τα κακά και επιβλαβή, που δεν μπορούσαν να περάσουν το όριο της δημιουργηθείσας τάφρου. Σημαντικό σημείο της μαρτυρίας σχετικά με την μελέτη μας αποτελεί το σημείο εκκίνησης-λήξης της τελετουργίας. Η παράδοση προσφέρει τρεις εκδοχές για το σημείο ταφής των δαμαλιών: ο τάφος βρίσκεται σε ένα στενό ορεινό πέραςμα δυτικά του χωριού, το οποίο ονομάζεται «Σταυρός», ή βρίσκεται σε ένα ύψωμα –από το οποίο υπάρχει εποπτεία του χωριού και των εκτάσεών του- ή το ένα δαμάλι θάφτηκε στο τρίστηρατο μιας θέσης που επίσης ονομάζεται «Σταυρός» και το άλλο, ανατολικά του χωριού στο τρίστηρατο του νεκροταφείου του αγίου Δημητρίου. Παραδείγματα της ίδιας τελετουργίας και ενδεχομένως ανά περιπτώσεις με μικρές παραλλαγές, είναι καταγεγραμμένες για χωριά σε μικρή απόσταση. Παραδόσεις καταγράφονται για τον Ελαφότοπο – εναντίον της επιδημίας πανούκλας το 1583, για το Καπέσοβο της επαρχίας Δωδώνης Ιωαννίνων, με πανομοιότυπη περιγραφή τελετουργίας με τη Δαμασκηιά (Λαμπρίδης 1889: 36-37), το ίδιο και για τον Πελεκάνο της επαρχίας Βοΐου, όπου οι δύο επιτύμβιοι λίθοι του τάφου σώζονται μέχρι σήμερα (βλ. επίσης Eckert και Formozis 1944: 80-81).

Οι λίθοι του τάφου των δαμαλιών στον Πελεκάνο Κοζάνης

εικ. 5: Μουτσόπουλος 1995: 44 εικ.22 - εικ. 6: εικόνα από χρήστη του google maps, 2022

Κεντρικό χωρικό στοιχείο της περιάροσης είναι ο κύκλος, η εικόνα του οποίου έχει εξέχουσα σημασία για τον ελληνικό πολιτισμό. Η κυκλική κίνηση απαντάται σε θρησκευτικά δρώμενα όπως οι λιτανείες, οι κυκλικοί χοροί αλλά και η κυκλική κίνηση των ζώων στα αλώνια. Την κοινή αυτή κυκλική κίνηση χαρακτηρίζουν:

- α. η βασική αρχή ότι η κυκλική κίνηση είναι συνάρτηση προσανατολισμού προς ένα κέντρο,
- β. η αρχή πως πραγματοποιείται προς τα δεξιά (αντίστοιχη αξία της δεξιάς θέσης στη θρησκεία ως αυτή του Χριστού – συνδέεται με το καλό και τον Θεό),
- γ. το αποτέλεσμα των αρχών α και β, που είναι η αριστερόστροφη περιστροφή,
- δ. το γεγονός πως, όταν έχει τη φορά αυτή χαρακτηρίζεται ζωοποιός και ευίωση, ενώ, όταν είναι δεξιόστροφη δυσίωση (βλ. Boulay 1982: 219, 229 και 237, σημ. 1 και Stewart 1991: 167).

Μέσω των παραδόσεων, εντοπίζονται δύο γενικά χαρακτηριστικά της περιάροσης. Πρώτο είναι πως ανά περίπτωση, είτε αναφέρεται στα όρια του χωριού (περίπτωση Πελεκάνου), είτε σε μία ευρύτερη έκταση του χωριού (Δαμασκηιά). Το δεύτερο είναι πως η τελετουργία της περιάροσης είτε εντάσσεται στα πλαίσια τελετουργίας ίδρυσης (Πελεκάνος), είτε αποτελεί συμβολική επανάληψη της ιδρυτικής

περιάροσης του χωριού (Δαμασκηνιά). Επανάληψη δύναται να γίνει περιστασιακά για την απόκρουση επιδημίας ή άλλου κακού (βλ. επίσης Μέγας 1923: 506 και 1941-42: 89). Το περιεχόμενο των παραδόσεων ενσωματώνει στοιχεία όπως η ιδιότητα του διδύμου και ο αριθμός 3- ο «νόμος των διδύμων» και ο «νόμος του αριθμού 3» είναι χαρακτηριστικό των παραμυθιών (Μέγας 1961:36, 38). Αντιλαμβανόμαστε έτσι, ότι ορισμένα κοινά στοιχεία διέπουν τις τελετουργίες αλλά και τα παραμύθια. Τέτοιου είδους ομοιότητες οδηγούν στον πυρήνα της παραδοσιακής σκέψης.

Δύο εναλλακτικές δυνατότητες υπάρχουν και για τη μοίρα των ζώων, που αντιστοιχούν στην αντίθεση φόνος (με αιματηρή θυσία) vs μη φόνος (αναίμακτη θυσία μέσω ταφής). Υπάρχει ακόμα μία τρίτη πρακτική, που συνδυάζει τους όρους της αντίθεσης, υπακούοντας στη λογική φόνος + μη φόνος, όπου γίνεται αναίμακτη θυσία πριν την ταφή, μέσω εξάντλησης των ζώων (Χούνη, επαρχία Τριχωνίδας). Σύμφωνα με τον Μπακαϊμή (1976: 142-143, 148-149, 155-156 και 1979: 155, σημ. 8) την τελετουργία της περιάρωσης, τα δαμάλια εκπροσωπούν τον παράγοντα της δύναμης. Η δύναμη αυτή αποκτά τη φύση της αποτροπαϊκής δύναμης, την ανάγκη στον πυρήνα της τελετουργίας. Το χαρακτηριστικό του άζευτου φέρει την επιπλέον ιδιότητα της αγνότητας. Δύναμη συνδέεται επιπλέον και με την ομοιότητα των ζώων, που παίρνει την ιδανική μορφή της όταν αυτά είναι δίδυμα, μαγική δύναμη. Στη δύναμη αναφέρεται και το γεγονός ότι τα δαμάλια θάβονται ζωντανά, η ζωή τους δε λήγει με την ταφή. Όπως αναφέρει, τα δαμάλια θεωρούνται με κάποιο τρόπο ζωντανά και αθάνατα. Στον παράγοντα αυτό οδηγούν και τα σιδερένια άροτρο και ζυγός, τα οποία σε πολλές παραλλαγές αναφέρονται ασημένια ή χρυσά, και τα δύο πολύτιμα και σπάνια μέταλλα που φέρουν αποτροπαϊκή ικανότητα.

Η βασική αιτία της περιάρωσης, είναι αποτροπαϊκή, και η ικανότητα αυτή αυξάνεται βάση του τρόπου ταφής και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Πιστεύεται ότι τα ζώα δρουν ως αποδιοπομπαία του κακού που έχει διεισδύσει ήδη στον χώρο, και

πως στη διαδρομή τους περισυλλέγουν την ασθένεια και το κακό. Μια μερική εξήγηση για την εξάντλησή τους θεωρούνταν πως αποτελούσε απόρροια του βάρους του κακού που συγκιέντρωναν επάνω τους. Μια άλλη συμβολική λειτουργία που συνάγεται από το υνί του αρότρου είναι η επιδίωξη της γονιμότητας. Το υνί δρα ως φορέας του ιδεολογικού συμπλέγματος «γονιμότητα (γης και γυναικών) + αποφυγή δαιμόνων», άρα και τον σκοπό της συνέχισης της ζωής της κοινότητας. Η ταφή των δαμαλίων, σύμφωνα με τον Μπακαϊμή (1985: 156-159 και 1976: 154) είναι αυτή που αποτελεί το «στοίχειωμα» του χώρου, με περίπτωση επιπλέον ανθρωποθυσίας στην παράδοση του Πελεκάνου, όπου μαζί με τα δαμάλια θάφτηκε ζωντανός ένας νέος με το όνομα Πέλλας, καθώς και άλλα χωριά της (Πέλλας και Κιλκίς), όπου η ανθρωποθυσία με κατάχωση ονομαζόταν «πότνα»

Συνοψίζοντας, είδαμε πως μέσω της περιάρωσης χαράσσεται αυλάκι σύμφωνα με αριστερόστροφη φορά. Ιδεατά η μορφή του είναι κυκλική και η περιάρωση πραγματοποιείται μία, τρεις ή περισσότερες φορές ανά τελετή. Το ιδεατό τονισμένο σημείο του κύκλου είναι το κέντρο του. Το άλλο τονισμένο σημείο του, αυτή τη φορά ρητά διατυπωμένο, είναι το σημείο που η αφετηρία και το τέρμα της περιάρωσης συμπίπτουν. Το σημείο αυτό, όπου δημιουργείται ο τάφος, είναι συνήθως στα δυτικά του χωριού. Τέλος, ο κύκλος φέρει δύναμη απωθητική προς τις αρνητικές δυνάμεις. Η εποχή που η περιάρωση ήταν ζωντανή πρακτική τοποθετείται στα τέλη του 19ου αιώνα ⁶.

Εν δυνάμει επικίνδυνα σημεία όμως αποτελούν οι δίοδοι, τα σημεία της περιφέρειας του κύκλου όπου μπορεί κάποιος να εισέλθει στο χωριό. Αναπόφευκτα, τέτοιοι δίοδοι είναι οι δρόμοι που οδηγούν στο χωριό. Αυτός είναι ο λόγος που τέτοιες θέσεις χρειάζονται ιδιαίτερη θρησκευτική προστασία, όπως εικονοστάσια ή ζωκλήσια.

⁶ Αλέξανδρος Φ. Λαγόπουλος, «Ο Ουρανός πάνω στη Γη: Τελετουργίες Καθαγίας του ελληνικού παραδοσιακού Οικισμού και προέλευσή τους», εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 2002, σελ. 71

Αροτρίωση & σταύρωμα

Όπως αναφέρει η Κυριακίδου-Νέστορος, υπάρχουν κι άλλοι τρόποι πλην της περιάρωσης για τη δημιουργία αποτροπαϊκού κύκλου γύρω από το χωριό. Ένας είναι η λιτανεία. Λεπτομερείς περιγραφές μεταξύ άλλων υπάρχουν για τα χωριά Νέο Σούλι, Άνω και Κάτω Ορεινή (επαρχία Σερρών) αλλά και τα χωριά Πελεκάνος και Σπήλαιο, στην οποία θα εστιάσουμε λόγω εγγύτητας.

Σύμφωνα με τον Μπακαΐμη (1979: 151-152), στο χωριό Πελεκάνο (επαρχία Βοΐου), εντοπίζουμε συνύπαρξη περιάρωσης και σταυρώματος, με το χωριό να αναφέρεται ως «σταυρωμένο». Αναφέρει ο Λαγόπουλος:

«Ο σταυρωμένος χώρος είναι σημαντικά μεγαλύτερος από την έκταση του χωριού, αλλά και πολύ μικρότερος από τη συνολική εδαφική έκτασή του (προσωπική επικοινωνία με τον συγγραφέα). Το σταύρωμα οφειλόταν σε τέσσερα δέντρα (τρεις αγριαπιδιές και μια βαλανιδιά) που βρίσκονταν «στ'ς τέσσερις γωνιές του χωριού», στα κύρια σημεία του ορίζοντα. [...] Κατά την παράδοση, το ύψωμα των δέντρων είχε γίνει κατά τη διάρκεια λιτανείας των κατοίκων με επικεφαλής τον ιερέα του χωριού (εικ. 10). Τα δέντρα αυτά θεωρούνταν ιερά, δεν επιτρεπόταν να κοπούν και ο κόσμος έκανε τον σταυρό του όταν τα συναντούσε».

Έτσι, στον Πελεκάνο οι τελετουργίες περιάρωσης και σταυρώματος αποτελούν δύο παράλληλες αναφορές και άρα ετεροχρονισμένες, χωρίς να υπάρχει ταύτιση περιάρωσης και σταυρώματος σε ενιαία τελετουργία.

εικ. 7: Η υψωμένη αγριαπιδιά στο ν. άκρο του Πελεκάνου Κοζάνης, Μπακαΐμης 1985: 154

Αντίθετα, η παράδοση της ίδρυσης του χωριού Σπήλαιο (νομός Γρεβενών) ταυτίζει αροτρίωση και σταύρωμα, ενώ παράλληλα συσχετίζει το σταύρωμα με την περιάρωση.

«Έγινε αροτρίωση, που ακολούθησε τη λογική της λιτανείας ίδρυσης, [...]. Συγκεκριμένα, τα δαμάλια οδηγήθηκαν από τη νότια προς τη βόρεια άκρη και στη συνέχεια από τη δυτική προς την ανατολική. Παρατηρούμε ότι, αν και σταυροειδής, η κίνηση των δαμαλιών διατηρεί μία επαφή με την κυκλική κίνηση, εφόσον η μετάβαση από τον βορρά στη δύση δεν μπορεί παρά να γίνει περιμετρικά, και μάλιστα η φορά της είναι αριστερόστροφη. [...], το σημείο εκκίνησης και το σημείο τερματισμού δεν συμπίπτουν μεταξύ τους [...], διατυπώνεται ρητά ότι η εκκίνηση γίνεται στον νότο και ο τερματισμός στην ανατολή. Σε αυτό το τελευταίο σημείο έγινε και ο τάφος των Δαμαλιών»

Στο χωριό Γαναδιό, στη θέση Σταυρός, τον μικρό λόφο μετά από τον λόφο Γυφτάκι, εμφανίζει κεντρικό διογκωμένο τμήμα. Κατά παράδοση (Στεργιόπουλος):

«Λέγουν ότι, διά να προφυλαθί το χωριό από την

πανώλη, οι κάτοικοι επέρασαν ζεύγος δαμαλιών δι' αργυρού αρότρου, σταυροειδώς, και έπειτα όλα τα έθαψαν εκεί»

Αναφέρει ο Χαρίλαος Γιούτος, πως αν πραγματικά σταυρώθηκε το Γαναδιό, αυτό μάλλον συνέβη κατά τα έτη 1667-1669, οπότε πιθανολογείται ότι, λόγω επιδημίας πανώλης ερήμωσε το γειτονικό χωριό Σιουπόστιανη. Επειδή η περιοχή Σταυρός απέχει από το κέντρο του Γαναδιού, ενδέχεται να μην είναι γνήσιο σταύρωμα αλλά περιάρωση, επίσης (Θ. Γιούτος):

«Ακόμη λέγεται πως τα παλιά χρόνια έπεσε χολέρα στο χωριό που αποδεκάτισε τους κατοίκους και για να εξαγισθούν έθαψαν ένα ζευγάρι βώδια σε χρυσό ζυγό στο σημείο που συγκλίνουν οι κορυφές των γύρω λόφων».⁷

Σύμφωνα και με τα στοιχεία που αναφέρθηκαν στο σχετικό κομμάτι «σταυρός ναών» «σταυρός οδών», μπορούμε να έρθουμε στο συμπέρασμα πως στο Γαναδιό συνέβη περιάρωση.

Περιζωση με φυσικά ορόσημα

Σύμφωνα με τον Λαγόπουλο:

«Η περιφορά και η περιζωση με φυσικά ή τεχνητά ορόσημα συχνά δεν αποτελούν χωριστές κατηγορίες, [...] Γι' αυτόν τον λόγο, σε πολλές περιπτώσεις η ανεξαρτητοποίησή τους είναι καθαρά τεχνητή και εξαρτάται από τον περιορισμό των στοιχείων, τα οποία διαθέτουμε, ή από την έμφαση, την οποία θέλουμε να δώσουμε. [...] Πρώτον, η διαφοροποίηση σε φυσικά και τεχνητά ορόσημα [...] δεν συνδέεται, όμως, με σημαντική διαφοροποίηση στο συμβολικό επίπεδο. Δεύτερον, η περιζωση δεν γίνεται αναγκαστικά με μια από τις δύο κατηγορίες ορόσημων, αλλά μπορεί να έχει μικτή μορφή».⁸

Τα φυσικά ορόσημα μπορεί να είναι δέντρα ή λίθοι (Αδαμίδης

1985: 31). Συνήθως είναι δέντρα μεγάλου μεγέθους ή ηλικίας, τα οποία περιβάλλουν το χωριό. Στις περισσότερες περιπτώσεις γίνεται λόγος για βελανιδιές, καστανιές, καρυδιές, απιδιές και αγριαπιδιές. Τα δέντρα αυτά προσεγγίζονται μέσω λιτανείας και καθαγιάζονται με διάφορους τρόπους- ενδεικτικά, ο ιερέας κόβοντας ένα κομματάκι από τον κορμό του δέντρου με ένα μαχαίρι, τοποθετώντας στην οπή ύψωμα, επανατοποθετώντας το κομμάτι και σφραγίζοντας με κερι ή με πελέκημα ή προσθήκη σταυρού στον κορμό του δέντρου και τοποθέτηση υψώματος στο κέντρο του σταυρού. Τα δέντρα αυτά αποκαλούνται «υψωμένα» ή «σταυράτα» και όπως ισχύει για όλα τα δέντρα ή δάση που ήταν ιερά για την κοινότητα, απαγορεύονταν αυστηρά να κοπεί έστω και ένα μικρό κλαδί τους (Σταμούλη-Σαραντή 1938: 277-278 και 1952: 170, Κυριακίδου-Νέστορος 1989: 32-33, Χαραλαμπίδης 1980: 278). Τα υψωμένα δέντρα είναι δυνατό να γεινιάζουν με εικονοστάσια ή ξωκλήσια.

⁷ Χαρίλαος Γ. Γιούτος, «Η επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί Τουρκοκρατίας», Αθήνα, 2003. Επίσης Θεόδωρος Γ. Γιούτος, «ΓΑΝΝΑΔΙΩΤΙΚΑ: Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία για το χωριό Γαναδιό Κόνιτσας», Αθήνα, 1986, σελ. 9.

⁸ Αλέξανδρος Φ. Λαγόπουλος, «Ο Ουρανός πάνω στη Γη: Τελετουργίες Καθαγιάσεως του ελληνικού παραδοσιακού Οικισμού και προέλευσή τους», εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2002, σελ.

εικ. 8: Η λιτανεία των “σταυρών” στο Σκρα, Κιλίκις, Παπαγεωργίου 1998: 154

- α. Η πομπή
- β. Το άνοιγμα της τρύπας στον κορμό του δέντρου
- γ. Η τοποθέτηση του υψώματος από τον ιερέα
- δ. Το σφράγισμα της τρύπας

Περιζώση με τεχνητά ορόσημα

Τεχνητά ορόσημα αποτελούν ιεροί χώροι διάφορων κλιμάκων και ειδικότερα ναοί, παρεκκλήσια, εξωκλήσια και εικονοστάσια. Τα χωριά που περιβάλλονται από τέτοια ιερά ορόσημα θεωρούνται «σταυρωμένα». Ως τεχνητό ορόσημο μπορεί να θεωρηθεί και ο σταυρός, το ίδιο δηλαδή το στοιχείο που καθγιαρίζει πολλά από τα φυσικά ορόσημα. Σε πολλά μέρη εντοπίζονται και σταυροί από μέταλλο. Κάποιοι από αυτούς τοποθετήθηκαν σε σημεία όπου κήρυξε ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός (1714–1779), ένας δημοφιλής μοναχός που ταξίδευε στην Ελλάδα διδάσκοντας τους Ορθόδοξους Χριστιανούς. Τα μέρη που επισκεπτόταν συχνά σημαδεύονταν από σταυρούς διαφόρων τύπων ως ενθύμια των ιεραποστολών του. Ορισμένα από τα τοπωνύμια «Σταυρός» που συναντώνται σε χωριά που επισκέφθηκε μαρτυρούν τον τόπο όπου αυτός δίδαξε. Σε παραδείγματα νεότερων χρόνων, όπου περισσότερα υλικά κατασκευής έγιναν διαθέσιμα, τοποθετούνται σταυροί από οπλισμένο σκυρόδεμα, λόγω της μεγαλύτερης αντοχής του υλικού (Νέα Κούκουρα, επαρχία Δωρίδας Φωκίδας, όπου υπήρχε πίστη πως ο σταυρός θα έπρεπε να παραμείνει αιώνια στη θέση του)⁹. Παράδειγμα της ίδιας επαρχίας, το χωριό Ζω(ο)ριάνος, το οποίο σύμφωνα με προφορική παράδοση δημιουργήθηκε το 1750 από κατοίκους της άλλοτε γαιοκτησίας του Μιχαήλ Ζωριανού (ανώτερου αξιωματικού του Δεσποτάτου της Ηπείρου κατά τα τέλη 13ου – αρχές 14ου αιώνα). Το χωριό «σταυρώθηκε» με την τοποθέτηση δρύινων σταυρών επάνω σε δέντρα ή ανεξάρτητα. Ειιάζεται πως ο

αριθμός ανέρχονταν σε πέντε. Υπάρχουν αναφορές σε θεάσεις των τελευταίων δύο σταυρών: ενός ανεξάρτητου, κατά τη διάρκεια της Κατοχής στη θέση «Κατ’ Σταυρός» (ανατολικά) και ενός δρύινου (βόρεια) τουλάχιστον μέχρι το 1950. Η τελευταία τελετουργία υψώματος έγινε το 1929, με τη λιτανεία να τοποθετεί ύψωμα μόνο στους δύο σταυρούς κατά τον εορτασμό της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού. Έκτοτε, μέχρι σήμερα, ο αγιασμός που γινόταν στους σταυρούς μεταφέρθηκε στον κεντρικό ναό του χωριού. Η Καστάνιανη αναφέρεται ως χωριό το οποίο προφυλάσσεται περιμετρικά από ναούς (βλ. και διάγραμμα οικισμού)

⁹ Αλέξανδρος Φ. Λαγόπουλος, «Ο Ουρανός πάνω στη Γη: Τελετουργίες Καθγιασίας του ελληνικού παραδοσιακού Οικισμού και προέλευσή τους», εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 2002, σελ. 107

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ανεξάρτητα από την κλίμακα του κτισμένου χώρου (κτίριο, χωριό) και από τη φύση του γεωγραφικού χώρου (χωριό, χωριό και εκτάσεις του), αλλά ανεξάρτητα ακόμη και από τον γεωγραφικό χώρο του, ενεργοποιείται μία κοινή ιδεολογική δομή, η οποία προβάλλεται σε μία πολλαπλότητα συνθηκών και τελετουργιών. Οι πρακτικές που αναλύουμε εγναθιστούν ένα συμβολικό πεδίο, το οποίο δομείται πάνω σε ένα σύνολο αντιθέσεων. Οι αντιθέσεις αυτές αρθρώνονται με βασικά αντιθετικά ζεύγη. Έτσι για παράδειγμα έχουμε *εσωτερικό* vs *εξωτερικό*, *ιερό* vs *άγριο*, *συνέχεια* vs *ρήξη συνέχειας*.

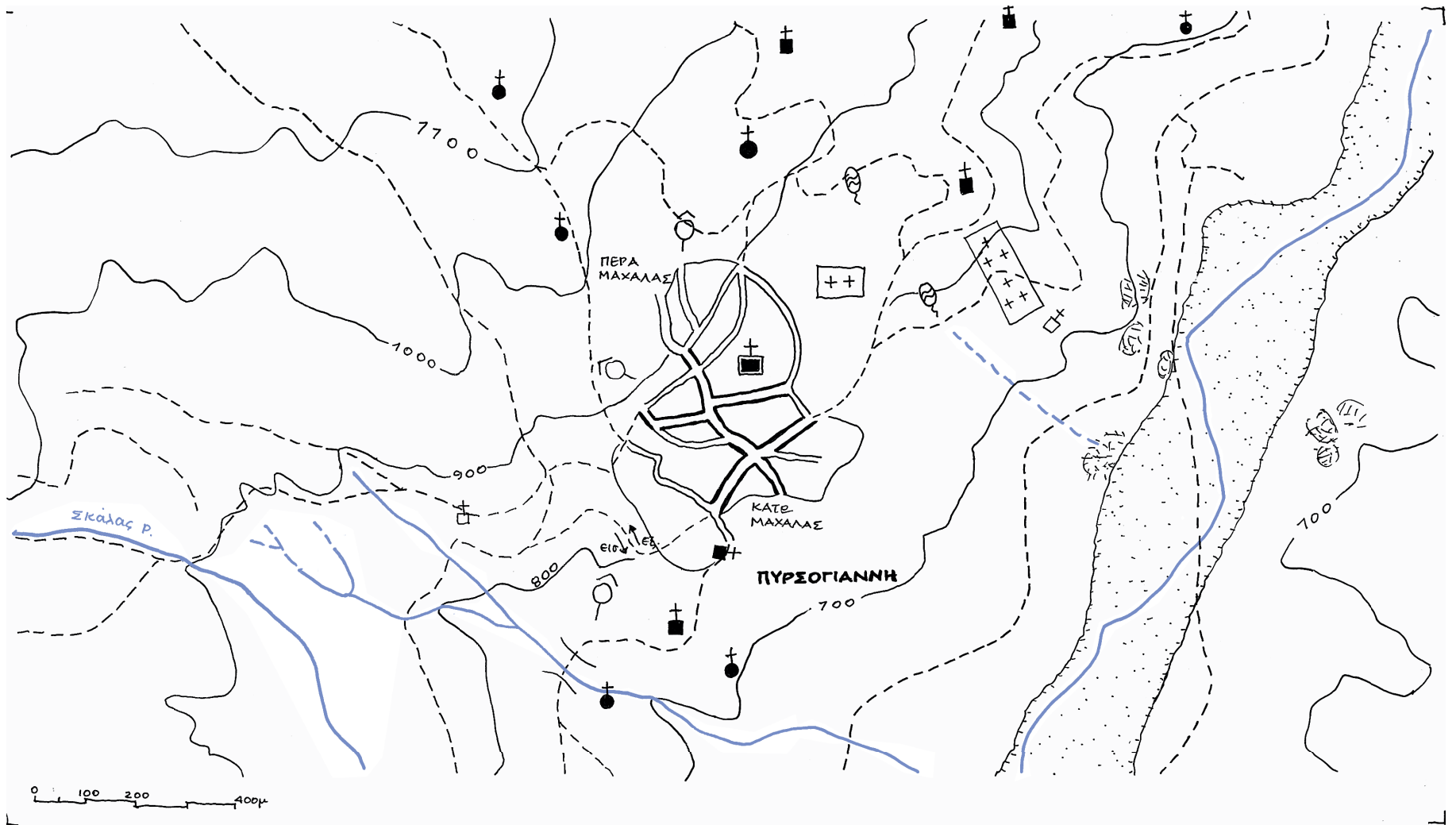
Χρησιμοποιούνται σε αυτή τη βάση παραδείγματα οικισμών, τόσο για να δοθεί μια επαρκής σε πρώτο επίπεδο περιγραφή των πρακτικών, όσο και για να οριστεί το υπόβαθρο της γύρω περιοχής. Έτσι, το μοντέλο «σταυρός ναών»-«σταυρός οδών» είναι η κεντρική αναζήτηση της παρούσας εργασίας. Στα χωριά της επαρχίας Κόνιτσας, εξακριβώνεται πως οι πρακτικές που αναφέρθηκαν εντοπίζονται πυκνά, όντας μάλιστα κατά τόπους κοινές, και έχουν διαμορφώσει χώρο σε σημαντικό βαθμό. Λόγω της φύσης των πρακτικών, κάποια από τα ίχνη τους έχουν εντοπισιμότητα ακόμη και σήμερα, ενώ άλλα χάθηκαν ή μεταφέρονται μέσω παραδόσεων. Όλα τα δεδομένα της μελέτης και επιπλέον που μπορούν να εντοπιστούν σε περεταίρω ερευνητικά εγχειρήματα, όχι μόνο επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα

για τους επιμέρους οικισμούς μελέτης, αλλά και δείχνουν τη διάχυση του χωρικού μοντέλου στην περιοχή της Ηπείρου, και συγκεκριμένα στην επαρχία Κόνιτσας.

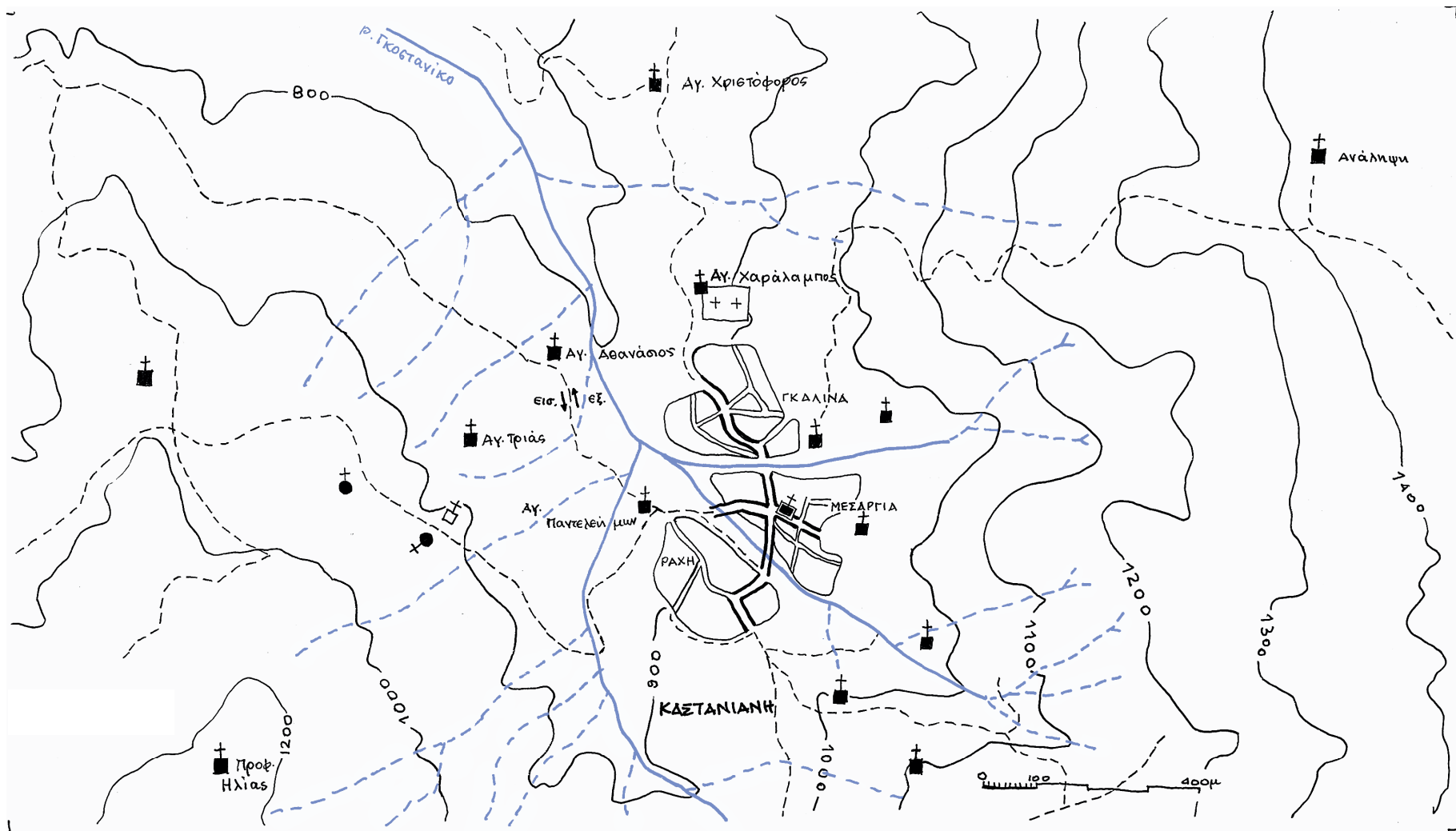
Τα φαινόμενα αυτά δε δύνανται να μελετηθούν σε καμία περίπτωση χωρίς θεώρηση των ανθρωπολογικών, λαογραφικών αλλά και κοινωνικών στοιχείων. Η οικολογική διάσταση είναι κάτι περισσότερο από προφανές, διότι χωρίς την μελέτη των στοιχείων αυτών, άλλου είδους σχέσεις και ισορροπίες μεταξύ ανθρώπου και φύσης στην παραδοσιακή κοινωνία θα έλειπαν από τη συνολική εικόνα. Από τη μία λοιπόν, η επιστήμη της κοινωνικής ανθρωπολογίας χρειάζεται τη συμβολή της αρχιτεκτονικής προκειμένου να ερμηνεύσει και να κατατάξει τα φαινόμενα αυτά. Από την άλλη, η πολεοδομία, ως αρχή του κτισμένου, και έπειτα η αρχιτεκτονική -και προπαντός οι δημιουργοί που σχετίζονται με κάποιον τρόπο με τις επιστήμες αυτές- είναι σε ευχάριστη θέση να έχουν τη δυνατότητα να τροφοδοτήσουν τις δεξαμενές της γνώσης τους. Ακόμα και η τυπική γνωριμία με μια κοσμοθεωρία που φαντάζει προ πολλού τερματισμένη, μπορεί να αποδειχθεί μετά από μεγαλύτερη ανάλυση χρήσιμη στο πεδίο των εφαρμογών αλλά και της καθημερινής συμπεριφοράς.

Δεν είναι τόσο ξένοι, οι άνθρωποι αυτοί. Για κάποιους από εμάς, ήταν οι παππούδες μας. Εάν κλείσουμε τα μάτια μας για λίγο, μπορούμε να δοκιμάσουμε να φανταστούμε τη γραμμή που εκτείνεται από εμάς στους γονείς μας, στους παππούδες μας και στους προπαππούδες μας, έως ότου φτάνουμε περίπου 10.000 χρόνια πριν σε έναν κόσμο ατελείωτων δασών, πεδιάδων, ωκεανών και βουνών. Έτσι, φτάνοντας στον 400ό πρόγονό μας, βλέπουμε πως είναι ο πρώτος που όργωσε τη γη για άμεσους λόγους επιβίωσης. 6 γενιές πριν, ο πρόγονος κάποιου όργωσε τη γη για έμμεσο λόγο επιβίωσης. Στη δική μας γενιά, ποιος οργώνει, και πώς;

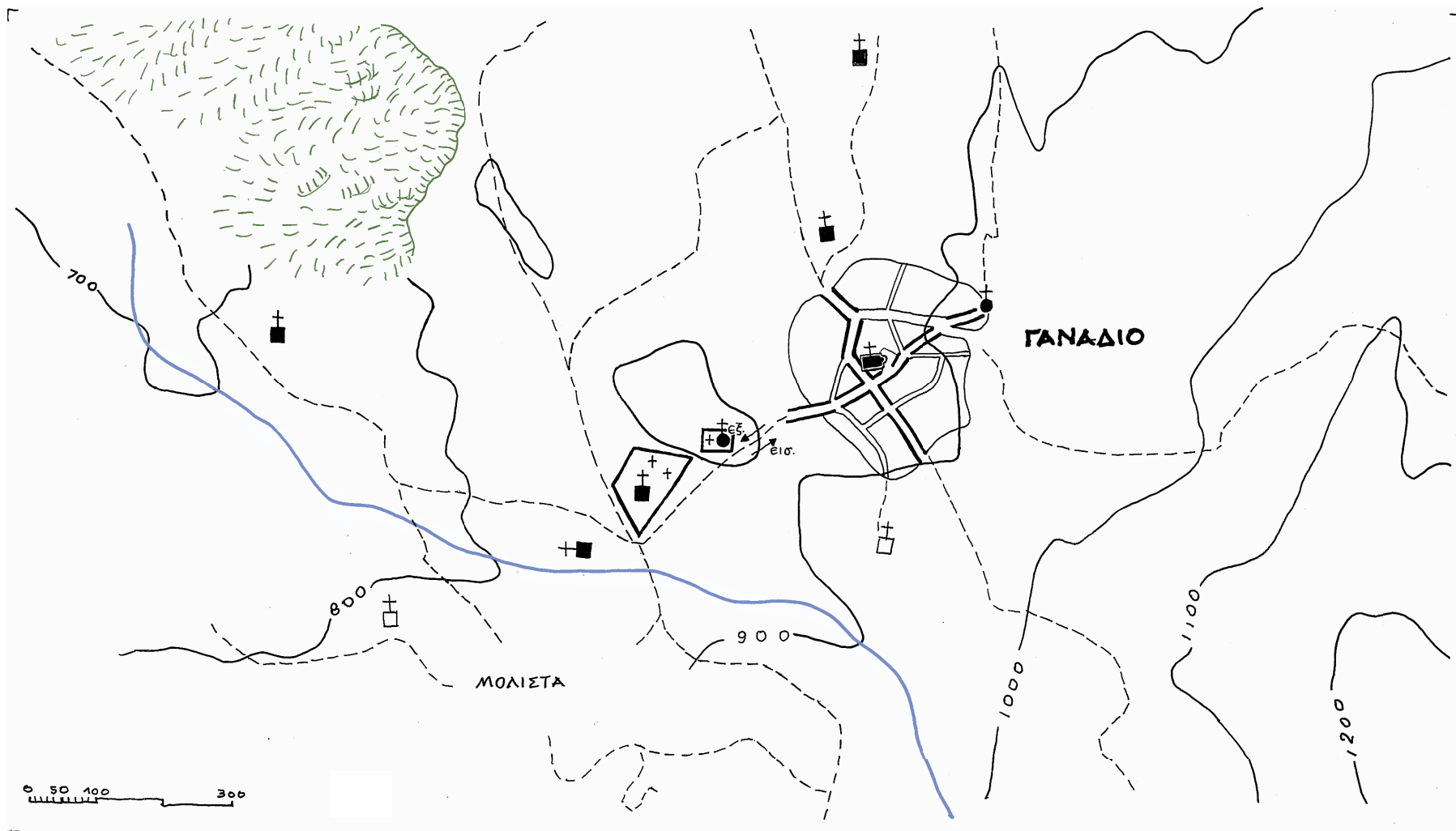
ΧΑΡΤΕΣ

χ. 1: Πυρσόγιαννη

χ. 2: Καστανιανή

χ. 3: Γαναδιό

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλέξανδρος Φ. Λαγόπουλος, «Ο Ουρανός πάνω στη Γη: Τελετουργίες Καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού Οικισμού και προέλευσή τους», εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2002,

Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, «Ανθρωπολογία του Περιβάλλοντος: Ο Τόπος και ο Άνθρωπος», Επιλεγμένα Θέματα Διαχείρισης Περιβάλλοντος, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, 1995

Eliade Mircea, “DAS HEILIGE UND DAS PROFANE”, Εκδόσεις ΑΡΣΕΝΙΔΗΣ, Νοέμβριος 2002

Ευάγγελος Π. Δημητριάδης, «Κοινωνικός σχηματισμός και πολεοδομικός χώρος : είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου», Θεσσαλονίκη, 1980

Ευγενία Αδάμ, «Οι ανασκαφές στο Κλειδί, Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου», περίοδος Β', χρόνος 6ος, τεύχος 12, Ιωάννινα, Δεκέμβριος 1986.

Θεόδωρος Γ. Γκούτος, «ΓΑΝΝΑΔΙΩΤΙΚΑ: Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία για το χωριό Γαλαδί Κονίτσης», Αθήνα, 1986.

Μιχάλης Η. Αράπογλου, «Ζαγόρι 1750-1950, κοινωνικές και οικονομικές δομές», Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ος αι., Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας, Ιωάννινα, 1987.

ΥΠΕΧΩΔΕ, «Μελέτη οικολογική - χωροταξική χαρακτηριστικών οικοσυστημάτων ορεινών όγκων Βόρειας Πίνδου, Σύνοψη ανάλυσης», Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Αθήνα, Νοέμβριος 1992

Χαρίλαος Γ. Γκούτος, «Η επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί Τουρκοκρατίας», Αθήνα, 2003.

<https://typos-i.gr/article/kapoies-skepseis-gia-palaio-ranepisthmio> (προσπέλαση Δεκέμβριος 2023)

<https://pysogianni.gr/pirsogianni> (προσπέλαση Νοέμβριος 2023)

<https://kastaniani.gr/istoria/> (προσπέλαση Νοέμβριος 2023)

<https://www.konitsa.gr/visit/villages/10-ganadio> (προσπέλαση Νοέμβριος 2023)

